

HÜSEYN CAVİDİN “ŞEYX SƏNAN” PYESİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA

Xülasə

“Şeyx Sanan” görkəmli Azərbaycan şairi və dramaturqu Hüseyn Cavidin ən mühüm əsərlərindən biridir. Pyesə bir çox tədqiqat işi həsr olunmuşdur. Bu tədqiqatçılar iki əsas qrupa bölünə bilərlər: 1. “Şeyx Sanan”ı sufi əsər kimi qəbul edən tədqiqatçılar; 2. “Şeyx Sanan”ın din əleyhinə pyes hesab edən tədqiqatçılar. Birinci qrupda olan tədqiqatçılar həm də “Şeyx Sanan”ın sufi fikirləri digər bədii əsərlərlə, məsələn, “Leyli və Məcnun”la müqayisə etmişlər. Xüsusilə, Dərviş və Şeyx Kəbir surətləri sufizmi təmsil edən obrazlar kimi qəbul olunmuşdur.

Maqalədə maraqlı məsələlərdən biri də hekayənin mənbəyi və Şeyx Sananın kimliyidir. Hekayə Fəridəddin Əttarın “Mənəqitü-teyr” əsərindən götürülmüş, Hüseyn Cavid isə həmin hekayəyə vacib əlavələr etmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, dramaturgiya, faciə, din, məhəbbət

Giriş. Azərbaycan romantizminin görkəmli nümayəndəsi Hüseyn Cavidin “Şeyx Sanan” faciəsi böyük dramaturqun ən qiymətli əsərlərindən hesab olunur. Bu pyes hələ yazıldığı dövrdən başlayaraq ədəbi tənqidin diqqətini cəlb etmiş və onunla bağlı bir çox yazılar dərc olunmuş, müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür.

Əsər barədə ilk yazılardan biri tənqidçi Hənəfi Zeynalıya (1896-1937) məxsusdur. Müəllif 1926-27-ci illərdə “Maarif və mədəniyyət” jurnalının üç ardıcıl buraxılışında çap etdiyi “Şeyx Sanan” haqqında mülahizələrini” adlı məqaləsində əsərin səhnədəki uğurundan bəhs edir və bu müvəffəqiyyətin qazanılması səbəblərini müəyyənləşdirməyə çalışır. O, pyesin məziyyətləri ilə yanaşı, çatışmazlıq kimi görünən cəhətlərinə də diqqət yetirirdi. H.Zeynalı ilk növbədə “Şeyx Sanan” əsərinin tamaşaçıda doğurduğu marağa və onun səhnə uğuru-na diqqət yetirmişdir. Müəllifin fikrinə, bunun əsas səbəblərindən biri əsərin müharibə illərində yazılması və tamaşaçıların əhvali-ruhiyyəsini yüksəltməsi, onları canlandırması idisə, digər səbəb də opera və operetllərin daha çox izlənilməsi teatr səhnəsinə yenilik gətirən bir pyes olması idi [1, s.63].

Ömrü boyunca qəlbinin dediklərini yazan

əbədiyaşar sənətkar H.Cavid 1956-cı ildə bəraət alırdıqan sonra pyesləri teatr səhnəsinə yenidən qayıdır. Böyük dramaturqun “Şeyx Sanan” faciəsinin 1956-cı ildə M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında yeni quruluşda səhnəyə qoyulması bir çox ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin, eləcə də tənqidçilərin diqqətini cəlb edir. Bu barədə bir çox yazılar qələmə alınır. Bu yazılarda ilk növbədə pyesin realist planda yenidən işləndiyinə diqqət yetirilir (A.Babayev, A.Zamanov və b.). Bu isə o deməkdir ki, əsərdə təsəvvüflə səsələnən, mistik hesab olunan məqamlar aradan qaldırılmış və pyes yalnız Sananla Xumarın dünyəvi məhəbbətinə həsr olunmuş səhnə əsərinə çevrilmişdir. A.Babayev buna müsbət baxımdan yanaşır, ancaq nəzərə almır ki, müəllifin əsərinə belə müdaxilə rejissorlar üçün uğur yox, xətdir.

Həmin dövrdə yazılan yazılarda “Şeyx Sanan” din əleyhinə yazılmış bir əsər kimi qiymətləndirilmişdir [2, s.50-52; 3, s.110; 4, s.94; 5, s.97]. A.Əliyeva Dərvişin sözlərini “din olmadan bəşəriyyət daha xoşbəxt olardı” [3, s.110] kimi izah etmişdir, lakin əsərdə “din olmasa idi” yox, “din bir olsa idi” fikri irəli sürülür.

1956-cı ildə məhz “Şeyx Sanan” pyesi-

nin, özü də belə bir quruluşda – müəllifin yazdıqlarına kəskin müdaxilə etməklə səhnəyə qoyulması təəccüb doğurmur. Bu, həqiqət əsri H.Cavidə yenidən bəraət verildiyi dövrdə onun əsərlərini həmin dövrün ictimai-siyasi düşüncələrinə uyğunlaşdırmaq cəhdi idi.

“Şeyx Sanan” pyesinə həsr olunmuş tədqiqatçılardan biri görkəmli cavidşünas Zahid Əkbərovun “Hüseyn Cavidin “Şeyx Sanan” faciəsi” adlı kitabıdır. Bu monoqrafiyada əvvəlcə “Şeyx Sanan” əsərinin qaynaqları nəzərdən keçirilir, Şeyx Sanan obrazının tarixi prototipi müəyyənləşdirilməyə çalışılır, daha sonra isə əsərin mövzu və məzmununa, əsərdə irəli sürülən fəlsəfi ideyalara münasibət bildirilir. Z.Əkbərov qeyd edir ki, orta əsr fars şairi və sufizmi nəzəriyyəçisi Fəridəddin Əttarın (1136-1221) əsəri “Şeyx Sanan” hekayəsinin yeganə variantı deyil. Ondan əvvəl və sonra da dəfələrlə bu mövzuya toxunmuşlar. Z.Əkbərova görə, bu mövzu ərəb folklorunda yayılmışdır [6, s.4].

Z.Əkbərovun münasibət bildirdiyi digər bir məsələ də Şeyx Sanan obrazının əfsanəvi bir obraz olması, yoxsa hansısa tarixi şəxsiyyət əsasında yaradılması məsələsidir. Bu barədə bir çox mənbələrə müraciət edən müəllif onlardan bir neçəsi üzərində daha geniş dayanır. Bunlardan biri F.Əttarın özünün Şeyx Sananın müridi olması fikridir ki, müəllif bu fikrin Hüseyn Baykara və Səid Nəfisinin əsərlərində qeyd edildiyini göstərir. Maraqlıdır ki, F.Əttarı Şeyx Sananın müridi adlandıran mənbələrə görə, o, müridlərin ən sədaqətli olması və digərləri Şeyx Sanandan uzaqlaşdığı zaman onları danlama və Sananın yanına qaytarmışdır [6, s.6-7]. Həmin sədaqətli mürid F.Əttarın nəql etdiyi “Şeyx Sanan” rəvayətində də iştirak edir. Bu xüsusiyətləri ilə həmin mürid H.Cavidin “Şeyx Sanan”dakı Şeyx Hadi obrazını xatırladır.

Z.Əkbərovun fikrinə, Sanan adı Səna və ya Sənan toponimi ilə bağlıdır [6, s.8]. Tədqiqatçı daha sonra İbn Səuqanın əhvalatı haqqında danışır və onun Şeyx Sananın prototipi olduğunu qonaqlına gəlir [6, s.8-10].

Ümumiyyətlə, Z.Əkbərovun tədqiqatının ən dəyərli cəhətlərindən biri Şeyx Sananla bağlı bir çox mənbələrə müraciət etməsi, əsərin qəhrəmanının şəxsiyyəti ilə bağlı etmiş fikirləri,

əsərin əsasında duran rəvayətin bir çox variantını diqqətə çatdırması və onları müqayisə etməsidir.

Z.Əkbərovun tədqiqatında əsərə olan münasibət Sovet dövrünün hakim ideologiyasının tələblərini əks etdirir. Məhz buna görə də tədqiqatçı “Şeyx Sanan” əsərini “mənfur dini təəssübkeşlik ideyasına” qarşı mübarizənin ən yüksək zirvələrindən biri hesab edir [6, s.36]. Burada Z.Əkbərovun əsərə bağlı bir fikrini də diqqətə çatdırmaq istəyirik: “Şeyx Sanan” faciəsi insanlara dünya nemətlərindən istifadə etmək zərurətini əsərlər [6, s.75]. Tədqiqatçının bu zaman əsərin əvvəlində qadınlardan və məhəbbətdən uzaq durmağa çalışan Sananın sonralar Xumara vurulması nəzərdə tutulmuş aydındır. Ancaq əsər hələ də ümumilikdə dünyəvi nemətlərdən istifadəni təbliğ etmir. Əks halda Şeyx Sanan məhəbbət yolunda bu qədər cəfa çəkərdi. Yaxud əsərin sonunda Səna və Xumar birlikdə ölümə getməzdilər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Z.Əkbərov Şeyx Sananın yuxusunu müridinə danışması səhnəsində Şeyx Kəbirin “yuxuqörmə”ni tam fizioloji hadisə hesab etdiyini və bununla da onun “məfhumi dini təbiri”nin inkar olduğunu yazır [6, s.45-46]. Halbuki Şeyx Kəbirin Sananın yuxusu ilə bağlı yozumu əsərin sonrakı hissəsində həyata keçir. Deməli, burada yuxu sifir fizioloji hadisə kimi yox, məhz sonrakı hadisələrə işarə kimi təqdim olunur. Şeyx Sananın əsərin əvvəlində yuxuda gördüyü Xumarla sonradan qarşılaşması və onu səvması də əsərdə yuxu amilinin əhəmiyyətini təsdiqləyir.

Sonrakı dövrlərdə də H.Cavid yaradıcılığına müraciət edən və onu tədqiq edən alimlər “Şeyx Sanan” pyesinə və buradakı fəlsəfi fikirlərə dəfələrlə toxunmuşlar. Məsələn, professor Təhira Məmməd bu əsərdə təsəvvüfə aid elementlərin olduğunu göstərir. Müəllif bu məqsədlə əsərdəki bəzi məqamlara xüsusi diqqət yetirir: Sananın gecələr yatmaması, qaranlığa girməsi; Şeyx Sananın zahiri və daxili gözəlliyinin ahəngi; Xumarın Sənanə görünməsi, onu yüksəkklərə çağırması; Sananın “baylımı”sı; Şeyx Sananın on il ərzində yaşadığı sınaqlar, ibadət və ziyarətlər, məcazi eşqdən həqiqiyyə keçidi; Sənan Qafqazda xayala daldığı zaman mu-

siqı sədərlərin eşidilməsi; Dərviş obrazı; Sənanın Xumarla əvvəlki görüşlərinin yuxuda baş verməsi; "Birsə haqq, cümlə din də bir" fikri; Sənanın xaça, Qurana və şərabə münasibəti; çobanlıqın təsəvvüfi mənə daşması; Sənanla Xumarın dünyəvi monada yox, haqqa çatmaq məqamında qovuşması; Dərvişin son məqamda Şeyx Sənanın haqqa qovuşmağa layiq olduğunu söyləməsi; Sənanın Xumarla birlikdə Ərşi-Əlaya yüksəlməsi [7, s.25-33]. O, bu əsərdəki Platon adının təsədüfi seçilmədiyini, bunun Qərbdəki platonik cəq mənasında işləndiyini göstərir [7, s.29]. T.Məmməd Şeyx Sənanın Xumarı yuxuda görməsini məhəbbət dastanlarındakı "buta" ilə müqayisə edir [7, s.29]. Bu fikir professor Kamran Əliyev tərəfindən də təsdiqlənir [8, s.116].

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor Sələhəddin Xəlilov əsərə fəlsəfi baxımdan yanaşmış və onu Şərq fəlsəfi fikri ilə müqayisədə öyrənmişdir. S.Xəlilov H.Cavidin digər əsərlərində olduğu kimi, bu mənzum faciəsində də müəllifin qadına və Tanrıya olan məhəbbəti ayrı-ayrı məfhumlar kimi gördüyünü, bu iki eşiği cəmləşdirmədiyini qeyd etmiş və "Şeyx Sənan"dakı bu strukturu "pyesin təhkiyəsinin sufi mənbələrinə götürülməsi" ilə əlaqələndirmişdir [9, s.33].

Sovet dövründə tədqiqatçılar məhəbbətin Şeyx Sənanın dindən uzaqlaşdırıldığını göstərir, bu vəsətə ilə H.Cavidin məhəbbəti dinə qarşı qoyduğunu, bununla da atcizmə yaxınlaşdığını yazırdılar. Ancaq T.Məmməd bu fikirlərin əksini yazır. Onun fikrincə, əsərdə Allaha, onun qüdrətinə inam açıq şəkildə ifadə olunur. Şeyx Sənan uca Allaha təvəkkül edir. Belə ki, Şeyx Sənanın Ögüz və Özdəmirə "Məni Tanrım qorur, əmin olunuz!" cavabını verməsi, əsərdə komaya od vurulanda Sənanın sağ qalması ilə təsdiqlənir [7, s.32].

Cavidşünas alim Azər Turan da "Şeyx Sənan" əsərinə daha çox təsəvvüf mövqeyindən yanaşmış və Şeyx Sənan obrazını "arif" adlandırmışdır [10, s.70]. A.Turanın bu əsərdə qeyd etdiyi maraqlı məqamlardan biri də Şeyx Sənanın "Quran"ı yandırmaması faktıdır. Müəllif bunu da irfani fikirlərlə bağlayır [10, s.71].

A.Turan Xumar obrazını təsəvvüfdəki "məşuq"la əlaqələndirir, Dərviş obrazını isə mürtəbi-kamil adlandırır [10, s.71-73]. Dərviş obrazının sufi mütəfəkkirləri təmsil etdiyi bir çox tədqiqatlarda göstərilir [1, s.84; 8, s.54].

"Hüseyn Cavidin romantizmi" (1975) monoqrafiyasının müəllifi Məsud Əlioğlu da "Eşq və ülvyyə" adlı məqaləsində ["Ədəbiyyat və incəsənət", 29 mart 1969] Dərvişi sufi fikirlərin daşıyıcısı hesab edir: "Dərviş yaradılan yaradılışın vəhdətini sübut etmək məqsədi ilə həqiqət axtarışının yolunu tutmuş haqq elçisidir", – deyir [11, s.71]. Dərviş obrazının təsəvvüflə bağlılığını Şeyx Sənanın onun haqqında dediyi sözlər də təsdiqləyir:

*O deyil gərçi zahiran Mənsur,
Həp "ənəlhəqq" deyir da çürpüyür*

[12, s.151].

N.Əzizovaya görə, Dərvişin əsərdə digər obrazlardan yüksəkdə durmasını təsdiqləyən bir fakt da Sənanla Xumarın göylərə yüksəlməsini məhz onun görməsindədir [13, s.55].

"Şeyx Sənan" barədə aparılan tədqiqatlarla maraqlı məqamlardan biri də "Şeyx Sənan" hekayətinin hansı mənbədən götürülməsi məsələsi olmuşdur ki, bu barədə ədəbiyyatşünaslar arasında fikir ayrılığı vardır. Əksər tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, mövzu sufi mütəfəkkir Fəridəddin Əttarın "Məntiqüt-teyr" əsərindəki bir hekayətdən götürülmüşdür: Z.Əkbərov [6, s.4], N.Əzizova [13, s.21]. Ancaq bu hekayətin Əttarın "Məcəlisül-üşşaq" adlı əsərindən olduğunu da qeyd edənlər vardır. Məs., A.Turan yazır ki, həmin əsərin iyirminci məclisi "Zikri-hazrəti Şeyx Sənan" adlanır [10, s.69]. Bəzən Əttarın "Şeyx Sənan" adlı ayrıca bir əsərindən söz açılır [9, s.30]. Z.Əkbərov Y.E.Bertels və Said Nəfisəyə əsaslanaraq, "Şeyx Sənan" hekayəsi çox gözəl və məşhur olduğu üçün, bəzən onun üzünün ayrıca köçürüldüyünü qeyd etmiş və həqiqətən də belə əlyazmaların varlığını göstərmişdir [6, s.29].

H.Cavidin yaratdığı Şeyx Sənan obrazı ilə bağlı bir mühüm məsələ də tədqiqatçıların diqqətindən yayınmamışdır ki, bu da onun Turanda doğulmasıdır [10, s.79]. Əsərdə bu barədə deyilir:

*Sani annan doğurdu Turanda,
Yaşadın bir zaman da İranda [12, s.120].*

Bəzi tədqiqatçılar Sənanla Xumarın məhəbbətini uğursuz, nakam məhəbbət adlandırmışdır [13, s.28]. N.Əzizova öz tədqiqatının başqa bir yerində yazır: "Şeyx Sənan bütün hal-lal yolların hamısından mətanət və səbrlə keçsə də, Allah-təala son anda onun sevgilisi Xumara qovuşmaq arzusunda məhrum etmişdir" [13, s.75]. Ancaq bu fikri tam şəkildə qəbul etmək olmaz, çünki əsərdə Sənanla Xumar dünyəvi mənada bir-birinə qovuşmasa da, ölümləri ilə birləşir və birlikdə göyə yüksəlirlər. Pyesin quruluşu və məzmunu, eləcə də burada ifadə olunan ideyalar da təsdiqləyir ki, əsərdə tələb olunan heç də dünyəvi, cismani olaraq qovuşmaq yox, məhəbbət vasitəsilə yüksəlmək olmuşdur.

M.Əlioğlu da bu məsələyə münasibət bildirmiş, Şeyx Sənanın ölümünün öz idealları uğrunda olduğunu və öz ölümlü ilə qələbə çaldığını yazmışdır [14, s.113]. H.Zeynəllı da yazmışdır ki, Sənan fikirdə yüksəlmək istəyirdi, Zəhra isə yüksəlmirdi, ona görə də Sənan Zəhranı istəmədi [1, s.83]. K.Əliyev də oxşar fikirdə olmuşdur: "Şeyx Sənanın Xumara münasibətini Xumara qovuşmaqdan çox, yüksəlmək eşiği, uralmaq məqsədi təyin edir. Elə məhz Xumar da əngin səmələrdə dayanıb, vaxtilə Şeyx Sənanı məhz yüksəlişə çağırırdı. ...Əslinə qalsın, yüksəliş problemi faciədə baş ideyadır" [8, s.113]. Tədqiqatçının fikrincə, Sənanın Zəhranı yox, Xumarı seçməsi də məhz bununla bağlıdır. Zəhra onu olduğu mühiətə bağlayır, onunla birlikdə Sənan əvvəlki vəziyyətində qalır. Xumar isə onu şeyxlər mühiətindən uzaqlaşdırır, mənəvi olaraq yüksəldir [8, s.114]. K.Əliyev bu məsələdə belə bir kəskin nəticəyə gəlir: "Əsl həqiqətdə isə faciədə Şeyx Sənanla Xumar arasında bu cür həyatı sevgi yoxdur" [8, s.115]. L.Əsgərzadə də yazır ki, Sənanla Xumar da, Leyli və Məcnun kimi, bu dünyədə vəsələ çatdır, çünki onlar bunu heç arzulamırlar, onların məhəbbəti "sufiyənədir" [15, s.511]. Onun fikrincə, Sənan Aşiq Sənəna çevrilməklə mərifət məqamına çatır. G.Əliyeva-Kəngərli də yazır ki, "Şeyx Sənan sevgini uralığa doğru hərəkət, ülvə bir yüksəliş hesab edir" [16, s.26].

"Şeyx Sənan"la bağlı qələmə alınan yazılarda Sənanla Xumarın klassik ədəbiyyatdakı bir çox aşiq-məşuq obrazları ilə müqayisə olunduğunu şahidi oluruq ki, onlar arasında Leyli və Məcnun ön sıradadır. Məsələn, L.Əsgərzadə "Şeyx Sənan"ı M.Füzulinin "Leyli və Məcnun"u ilə müqayisə edir və bu nəticəyə gəlir: "Leyli və Məcnun"da Məcnun Leyliyə eşiği ilə Həqiqəti dərk edir, "Şeyx Sənan"da Şeyx Sənan Xumarın eşiği ilə [15, s.511]. Füzulinəşünas alim G.Əliyeva-Kəngərli də bu iki əsərlə müqayisə etmiş və belə nəticəyə gəlmişdir ki: "Füzuli Leylini yaratdığı kimi, Cavid də ülvə başağ övladı olan Xumarı ilahi hüsnün, ilahi eşqin daşıyıcısı kimi yaradır və onun Şeyx Sənanla əl-ələ tutub haqqa doğru uçuşunu mayasında ilahi səadət olan nurlu faciə kimi yaradır" [16, s.26]. Tədqiqatçılar göstərir ki, hər iki əsərdəki mistik ruh, qəhrəmanların məhəbbətə yüksəlməsi bu əsərləri bir-birinə yaxınlaşdırır.

Ümumiyyətlə, "Şeyx Sənan"la bağlı tədqiqatlar nəzərdən keçərkə iki əsas istiqamət diqqəti cəlb edir:

1. "Şeyx Sənan" iki insan arasındakı azad məhəbbəti təbliğ edən və bütün dinləri inkar edən bir əsərdir. Onların fikrincə, əsərin əsas ideyası "məhəbbətin din üzərində qələbəsi" olmuşdur.

2. Bu əsər təsəvvüf ideyaları ilə zəngindir və ilahi məhəbbəti təbliğ edir.

Birinci fikrin geniş yayıldığı dövr Sovet dövrü, xüsusən də H.Cavidə bəraət verildikdən sonra ki illər olmuşdur. Bu zaman tədqiqatçılar müəllifin mövcud siyasi rejimin gözündə ucalmağa, onu bir növ müdafiə etməyə çalışmış və onun əsərlərində "sosialist realizmi" adlandırdıqları mətədə aid xüsusiyətlər tapmağa cəhd göstərmişlər. İkinci fikir rüşeym halında hələ əsərin yarandığı illər dövrlərdə mövcud olmuş, müstəqillik illərində isə daha da güclənmişdir.

"Şeyx Sənan" pyesinin mövzusu və ideyası ilə bağlı fikir itifazları əsərin bədii dəyəri ilə bağlı mülahizələrdə özünü göstərir. Əksər tədqiqatçılar əsərin süjet xəttinin mükəmməlliyi, forma gözəlliyi və yığcam ifadə tərzini yüksək qiymətləndirmişlər [1, s.67; 8, s.40].

Z.Əkbərov əsər barədə yazır: "Yazıçı təvəkkülçü ilə öz əsərini dram adlandırsa da, əs-

lində, qüvvətli faciədir" [6, s.79]. N.Əzizovaya görə, "Şeyx Sənan" "Cavidin ən böyük və ən qüvvətli pyesidir" [13, s.75]. G.Əliyeva-Kəngərli də "Şeyx Sənan" pyesinə yüksək qiymət vermiş, onu ilk manzum tarixi faciənin, poetik teatrın, sufi-mistik teatrın ilk nümunəsi hesab etmişdir [16, s.26]. N.Axundova bu pyesi "Azərbaycan romantizminin şah əsəri" adlandırmışdır [17, s.6].

ƏDƏBİYYAT

1. H.Zeynalli. "Şeyx Sənan" haqqında mülahizələr / Cavid xatırların. Bakı, "Gənclik", 1982.
2. Дж.Джафаров. "Шейх Санан" / Cavidşünaslıq. IV (araşdırmalar toplusu). Bakı, 2012.
3. А.Лилева. Быгр Шейха Санана / Cavidşünaslıq. IV (araşdırmalar toplusu). Bakı, 2012.
4. Ə.Агаев. Hüseyn Cavid və onun "Şeyx Sənan" əsəri. Cavidşünaslıq. IV (araşdırmalar toplusu). Bakı, 2012.
5. Təhməsinib T. Cavid yaradıcılığında dini və dünyəvi anlayışlar / Cavidşünaslıq. I (araşdırmalar toplusu). Bakı, "Elm", 2007.
6. Z.Əkbərov. Hüseyn Cavidin "Şeyx Sənan" faciəsi. Bakı, "Elm", 1977.
7. T.Məmməd. XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının poetikası. Bakı, "Elm", 1999.
8. K.Əliyev. Romantizmin poetikası. Əsərləri, 10 cildə, II cild. Bakı, "Elm və təhsil", 2018.
9. S.Xəlilov. Cavid fəlsəfəsi (2-ci kitab: klassik Şərq və müasirlik). Bakı, "Nurlar", 2009.
10. Turan A. Hüseyn Cavid: yaradıcılığının ədəbi, elmi, tarixi, məfkurəvi və dini qaynaqları. Bakı, "Vektor", 2007.
11. M.Əlioğlu. Eşq və ülvyyə / Cavidşünaslıq. I (araşdırmalar toplusu). Bakı, "Elm", 2007.
12. H.Cavid. Əsərləri. V cildə, II cild. Bakı, "Lider nəşriyyatı", 2005.
13. N.İ.Əzizova. Cavid dramaturgiyasında İnsan, İblis, Tanrı ("Şeyx Sənan", "İblis", "Peyğəmbər"). Bakı, "Elm", 2007.
14. M.Əlioğlu. Məslək qarşıları. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1966.
15. L.Əsgərzadə. Füzuli əsərləri Hüseyn Cavid yaradıcılığında / Çağımızdan görünən orta əsrlər. AMEA-nın müxbir üzvü, Əməkdar elm xadimi professor R.Azadəyə həsr olunmuş II Beynəlxalq elmi konfransın materialları. 15-16 dekabr 2014. Bakı, "Elm", 2014.
16. G.Əliyeva-Kəngərli. Romantik faciənin mistik qatı // "525-ci qəzet", 25 iyun 2011.
17. N.Axundova. "Şeyx Sənan": tarix, yoxsa əfsanə?! // "525-ci qəzet", 26 iyul 2012.

THE PLAY "SHEIKH SANAN" BY HUSEYN JAVID IN AZERBAIJANI LITERARY CRITICISM

Summary

"Sheikh Sanan" is considered among the most important works by the prominent Azerbaijani poet Huseyn Javid. Great number of research works was devoted to this play. These researches can be divided into two main groups: 1. Research works which deal with "Sheikh Sanan" as a literary work demonstrating the Sufi ideas; 2. Researches which consider "Sheikh Sanan" as a play written against religion. Among the first group there are some researches that based on the comparison of "Sheikh Sanan" with other literary pieces containing the ideas of Sufism including "Leyli and Majnun". Especially, the characters such as Dervish and Sheikh Kabir are accepted as the characters representing Sufism.

One of the most interesting problems for the researchers is the source of the story and the identity of Sheikh Sanan. Most of them agree that this story comes from *Mantik ut-Tayr* by Farid ad-Din Attar. However, Huseyn Javid made some important changes in the well-known story.

Key words: Azerbaijani literature, dramaturgy, tragedy, religion, love

Nəticə. Beləliklə, müxtəlif dövrlərdə "Şeyx Sənan"la bağlı yazılmış yazılara, aparılmış tədqiqatlara diqqət yetirdikdə görürük ki, dahi söz ustası Hüseyn Cavid öz müasirləri üçün səciyyəvi olmayan belə bir mövzu seçməklə uğurlu addım atmış, öz ruhuna yaxın olan bu mövzuda yazarkən, ilhamının qanadlanmasına imkan vermiş və ədəbiyyatımızın, dramaturgiyamızın ən gözəl nümunələrindən birini yaratmışdır.

ОТНОШЕНИЕ К ПЬЕСЕ «ШЕЙХ САНАН» ГУСЕЙНА ДЖАВИДА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ

Резюме

«Шейх Санан» считается одним из важнейших произведений выдающегося азербайджанского поэта Гусейна Джавида. Этой пьесе было посвящено большое количество исследовательских работ. Эти исследовательские работы можно разделить на две основные группы: 1. Исследовательские работы, в которых «Шейх Санан» рассматривается как литературное произведение, демонстрирующее суфийские идеи; 2. Исследования, в которых «Шейх Санан» рассматривается как пьеса, написанная против религии. Среди первой группы есть некоторые исследования, основанные на сравнении «Шейх Санана» с другими литературными произведениями, содержащими идеи суфизма, включая «Лейли и Маджнун». Особенно такие персонажи, как Дарвиш и Шейх Кабир, принимаются как персонажи, представляющие суфизм.

Одной из самых интересных проблем для исследователей является источник рассказа и личность Шейха Санана. Большинство из них согласны с тем, что этот рассказ происходит от «Мантик ут-Тайр», написанного Фаридом ад-Динном Аттатом. Однако Гусейн Джавид внес некоторые важные изменения в известный рассказ.

Ключевые слова: азербайджанская литература, драматургия, трагедия, религия, любовь